

אליהו ובין השמשות

ראשי פרקים
סוגיית בין השמשות
הקדמה לפתרון
אליהו בהר הכרמל
הכרמל
כרמלית
הר הכרמל
בעלות המנחה
בין השמשות
מהותו של אליהו
אליהו יושב על הפתח
הכרעות בספיקות
אליהו בהסתלקותו
והשיב לב אבות על בנים

סוגיית בין השמשות

הגמרא במסכת שבת מביאה ברייתא¹

תנו רבנן בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה ספק כולו מן היום ספק כולו מן הלילה מטילין אותו לחומר שני ימים ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון בין השמשות הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה דברי רבי יהודה רבי נחמיה אומר כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל רבי יוסי אומר בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו בהמשך הגמרא מנסה לברר את דברי ר' נחמיה²

רבי נחמיה אומר כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל: אמר רבי חנינא הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה וזהו שיעורו של רבי נחמיה אמר רבי חייא הרוצה לראות בארה של מרים יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים וזו היא בארה של מרים אמר רב מעין המיטלטל טהור וזהו בארה של מרים:

גמרא זו מעוררת לפחות 2 שאלות בפשט הגמרא.

- מבין 3 הדעות המובאות בברייתא דעתו של ר' נחמיה היא הפשוטה ביותר, הוא נותן נקודת התחלה ברורה - משתשקע החמה - (מה שלא נמצא אצל ר' יוסי), והוא נותן משך זמן שאי אפשר לטעות בו – מהלך חצי מיל – שהוא זמן השווה לכל נפש בכל מקום (לעומת משך זמנו של ר' יהודה שהוא מאוד תלוי בהבחנתו של כל אדם מתי זה כבר נקרא הכסיף תחתון והשווה לעליון). ומה ראה ר' חנינא מבין 3 הדעות המובאות בברייתא לעזור לנו למצא את זמנו של ר' נחמיה?
- ר' נחמיה נתן סימן לבין השמשות, סימן שכל יהודי בכל מקום בעולם יוכל להשתמש בסימן זה, ולעומת זה בא ר' חנינא לעזור לכאורה אך הוא רק מקשה עלינו. ר' חנינא נותן לנו סימן שגם זוקק מאמץ פיזי ניכר לרדת את הר הכרמל ולטפס בחזרה ובנוסף לכך סימן זה טוב לתושבי חיפה אך לא לתושבי שאר הארץ. אם כן במה עדיף סימן זה על הסימן שנתן ר' נחמיה.

הקדמה לפתרון

¹ מסכת שבת דף לד עמוד ב'

² שם דף לה עמוד א'

בהמשך הגמרא מופיעה המימרא "הרוצה לראות בארה של מרים", ברור שאין זו מימרא הלכתית, המושג בארה של מרים אינו מופיע בתורה בשום מקום, חז"ל הם שקשרו את הבאר למרים. ובוודאי שאין לנו אפשרות להשתמש בבאר זו כיום, ומוזר שבאר זו שנגנזה במדבר נמצאת בארץ ישראל. אלא בוודאי שלמימרא זו רעיון פנימי שיש להעמיק בו ולהבין את המסר שרצו חז"ל להעביר דרכו. יש דמיון בין 2 המימרות, בשתייהן מופיע הביטוי "הרוצה ל..." וכן בשתייהן מופיע "הכרמל". מהדמיון בין 2 המימרות וההצמדה שלהן אחת אחרי השניה אנו למדים שיש להתייחס לשתי מימרות אלו באותו יחס, (זאת אומרת ששתייהן מימרות אגדטיות עם מסר פנימי) כפי שנראה בהמשך, המימרא של ר' חנינא לא באה ללמדנו כיצד למדוד מבחינה טכנית את "מהלך חצי מיל" של ר' נחמיה אלא כיצד להבין את מהות בין השמשות לפי ר' נחמיה.

הכרמל ואליהו

הר הכרמל מוכר לנו מהנביא בספר מלכים³:

(ט) ועתה שלח קבץ אלי את כל ישראל אל הר הכרמל ... (כ) וישלח אחאב בכל בני ישראל ויקבץ את הנביאים אל הר הכרמל: (כו) ויקחו את הפר אשר נתן להם ויעשו ויקראו בשם הבעל מהבקר ועד הצהרים לאמר הבעל עננו ואין קול ואין ענה ויפסחו על המזבח אשר עשה: (כז) ויהי בצהרים ויהתל בהם אליהו ויאמר קראו בקול גדול כי אלהים הוא. (כט) ויהי כעבור הצהרים ויתנבאו עד לעלות המנחה ואין קול ואין ענה ואין קשב: (לו) ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר ידוד אלקי אברהם יצחק וישראל ... (מ) ויאמר אליהו להם תפשו את נביאי הבעל איש אל ימלט מהם ויתפשו ויורדם אליהו אל נחל קישון וישחטם שם: (מא) ויאמר אליהו לאחאב עלה אכל ושתה כי קול המון הגשם: (מב) ויעלה אחאב לאכל ולשתות ואליהו עלה אל ראש הכרמל ויגהר ארצה וישם פניו בין ברכו ברכיו: סיפור זה של אליהו דומה לגמ' בשבת בכמה נקודות: מקום, זמן, ומעשה האדם⁴

מיקום:	מקבוצ את הנביאים אל הר הכרמל	הגמרא בשבת
זמן:	"ויהי בעלות המנחה"	"יניח חמה בראש הכרמל"
מעשה האדם:	"ויורידם אליהו אל נחל קישון וישחטם שם" ו"אליהו עלה אל ראש הכרמל"	"יניח חמה בראש" (בין השמשות) ו"ירד ויטבול ויעלה"

ברור לחלוטין שאת הרעיון של לרדת מראש הכרמל וטבילה ועליה לקח ר' חנינא ממעמד אליהו בכרמל. וכנראה שמשמעות דברין של ר' חנינא "הרוצה לידע שיעורו של ר' נחמיה"-הרוצה להבין את מהות בין השמשות לר' נחמיה, יתבונן איפא במעמד אליהו בהר הכרמל. ואם כן ננסה להתבונן מעט בשלושה מרכיבים במעמד זה: המקום-הר הכרמל; הזמן-בין השמשות; האדם-אליהו

כרמל

בתורה מוזכר ביטוי זה לגבי המנחות:⁵

"ואם תקריב מנחת ביכורים לה' אביב קלוי באש גרש כרמל"

ומפרש רש"י⁶

"בעוד הכרמל שהתבואה לחה ומלאה בקשין שלה"

אך בירושלמי מסביר ר' חייא⁷:

"כרמלית, תני ר' חייא כרמל רך מלא אינו לא לח ולא יבש אלא בינוני וכו' "

הירושלמי מסביר לא כמו רש"י שפירש את המילה כר-כתבואה, אלא הירושלמי משכל את האותיות כר ל רך. ואם כן לפי הירושלמי הכרמל הוא מצב ביניים בין לח ליבש בתבואה.

³ מלכים א פרק יח

⁴ הכוזרי מביא בשם ספר יצירה שאלו 3 מימדים הנקראים ע.ש.ן עולם שנה נפש

⁵ ויקרא פרק ב פסוק י"ד

⁶ רש"י שם ד"ה "כרמל"

⁷ מסכת שבת פרק א' בסוף הלכה א'

אך מתברר שהשם כרמל כמציין מצב ביניים אינו יחודי רק למצב בישולה של התבואה. בנביא מופיע ביטוי זה כתיאור מקום שיש בו צמחיה לא סבוכה מדי ולא מועטת מדי. מקום ללא צמחיה מתואר בנביא בתיאור מדבר, ומקום עם צמחיה מרובה וגבוהה בתיאור יער. ומקום שיש בו צמחיה לא מועטת (כמדבר) ולא מרובה וסבוכה (כיער) נקרא בלשון הנביא כרמל.

הנביא ישעיהו אומר:⁸

"עד יערה עלינו רוח ממרום והיה מדבר לכרמל וכרמל ליער יחשב"
אנו רואים שהכרמל הוא מצב ביניים בין מדבר ליער. וכן אנו רואים בנביא ירמיהו:⁹
"ראיתי והנה הכרמל המדבר"

כרמל שהוא מקום צמיחת וכרמים ותבואה יהפוך למדבר שהוא נטול צמחייה ובוודאי נטול צמחיית פרי.¹⁰

כרמלית

לגבי רשויות שבת מצינו בתלמוד הבבלי:¹¹

ת"ר ארבע רשויות לשבת רה"י ורה"ר וכרמלית ומקום פטור. ואיזוהי... הכרמלית אינה לא כרה"י ולא כרה"ר.
שוב הכרמלית מופיע כמצב ביניים בין רה"י לרה"ר. יש לה מחד דמיון לרה"ר "דאין לה מחיצות" ומאידך יש לה דמיון לרה"י "דלאו להילוכא דרבים עבידי". נקודה זו מובאת ביתר חדות בירושלמי:¹²
"כרמל-רך מלא אינו לא לח ולא יבש אלא בינוני והכא אינה לא כרה"ר ולא רה"י אלא כרמלית"

הר הכרמל

מעניין שהמקום שאליו בוחר אליהו לקבוצ את נביאי הבעל והאשרה הוא לא אחר מאשר הר הכרמל, להר זה אין שום משמעות קודמת בתנ"ך עד לסיפור זה. ולכאורה היינו מצפים שאלהו יקח את הנביאים והעם לשכם שם הוכיח יעקב את בניו על אלוהי הנכר וכך יהושע. אך מה העניין בהר הכרמל שמכל א"י בחר אליהו להוכיח את העם שם.
אך הדבר מתברר היטב מתוך עיון בתוכחה שבה מוכיח אליהו את עם ישראל בכרמל:¹³
"עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים אם הבעל הוא האלוהים לכו אחריו ואם ה' הוא האלוקים לכן אחריו"
עיקר התוכחה של אליהו אינה על עזיבת ה' ועבודה זרה, דבר שללא ספק שגם עליו אליהו מתכוון להוכיח את העם אך עיקר התוכחה הוא על מצב שעובדים גם את ה' וגם את הבעל¹⁴ וכמו שאומר אליהו הבעיה היא הפסחה על 2 הסעיפים.
כעת מובן מדוע אליהו מוכיח את העם בכרמל, הכרמל הוא מעצם מהותו מקום ביניים של מצב שהוא לא כאן ולא שם, וכך גם עבודת ה' שלכם היא לא שם-ע"ז בלבד, ולא כאן-עבודת ה' לבד. ולא מצא אליהו זמן המתאים לתוכחה זו יותר מאשר בעלות המנחה.

⁸ ישעיה פרק ל"ב פסוק ט"ו ועיין שם בפרק כ"ט פסוק י"ז.

⁹ ירמיהו ד' כ"ו

¹⁰ מקומות מרובים בצמחיית סרק הם היער עד כדי צמחייה סבוכה שלא ניתן לחיות שם. ולכן אנו מוצאים את תלונת בני אפרים אל יהושע שנחלתם קטנה כי ההר מלא ביער ויהושע מציע להם לברות את היער: "עלה לך היערה ובראתו" וכך אנו מוצאים את התיאור על מלחמת אבשלום בדוד ביער אפרים: "ותהי המלחמה ביער אפרים... וירב היער לאכול בעם מאשר אכלה החרב ביום ההוא" לעומת זה המדבר הוא מקום שאין בו צמחיה כלל עד כדי חוסר אפשרות למחיה וצל. כך מצאנו אצל הגר "ותלך ותתע במדבר באר שבע ותשלך את הילד תחת אחד השיחים" וכך מצאנו אצל אליהו: "והוא הלך במדבר דרך יום ויבא וישב תחת רותם אחד וישאל את נפשו למות" המקום הממוצע ביניהם הוא הכרמל מחד יש בו צמחיה ומאידך היא איננה סבוכה ומאפשרת צל וחיים. על ההבדל בין כרמל ליער עמד בהרחבה פרופ' יהודה פליקס בספרו "טבע וארץ בתנ"ך" בעמודים 186-187.

¹¹ שבת דף ו' ע"א

¹² מסכת שבת פרק א' סוף הלכה א' ומובא בתוס' שבת דף ו' ע"א ד"ה "כרמלית"

¹³ מלכים פרק י"ח

¹⁴ מבחינה מסויימת ע"ז כזו חמורה יותר מעבודה זרה שבה עוזבים לגמרי את ה' כי כאן מראים שה' הוא כשאר האלילים וגם כשמימינים בו מאמינים בו על תקן של עוד אל

בעלות המנחה

אם נתבונן בפרק בפרק במלכים העוסק במעמד הר הכרמל נראה שהפרק משופע בתיאורי זמנים לאורך המעמד בכרמל. והפרק דואג לעדכן אותנו כל כמה פסוקים באיזו שעה אנו עסוקים.

"ויקראו בשם הבעל מהבוקר ועד הצהרים"

"ויהי בצהרים ויהתל בהם אליהו"

"ויהי כעבור הצהרים ויתנבאו עד לעלות המנחה"

"ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא"

עלות המנחה הוא זמן הקרבת תמיד של בין הערביים. אך ייתכן לפרש "עלות" מלשון סילוק, וא"כ הכוונה לסיום זמן הקרבת תמיד של בין הערביים שזה סוף היום ותחילת זמן בין השמשות.

א"כ אליהו מוכיח את העם על כך שהם הולכים בדרך ביניים. ועושה זאת במקום ביניים-בכרמל, והזמן הוא זמן ביניים בין השמשות¹⁵.

ובזמן זה אליהו יורד מראש הכרמל ומגיע לנחל קישון ושוחט שם את נביאי הבעל (מקביל לטבילה שמטהרת וכאן אליהו מטהר את עם ישראל מטומאה זו) ולאחר כך אליהו עולה לראש הר הכרמל. וזה ממש מה שהגמרא אומרת "הרוצה לידע בין השמשות של ר' נחמיה" - ילך לספר מלכים ויתעמק במעשהו של אליהו בכרמל ורק כך יבין מהוא בין השמשות לר' נחמיה.

בין השמשות

את בין השמשות ניתן להבין כזמן שכולו יום, או כולו לילה וזהו הספק האם שייך ליום או ללילה. ואם כך אין שום דמיון בין "בין השמשות" לכרמל ולהתנהגות בנ"י בתקופת אליהו.¹⁶ אך ניתן להבין ש"בין השמשות" הוא זמן בפני עצמו, זאת אומרת שיש יום, ויש לילה, ויש מצב ביניים שכל רגע ורגע ממנו הוא גם יום וגם לילה או בהגדרה אחרת כל רגע ורגע הוא לא יום ולא לילה. וא"כ זו מציאות בפני עצמה שיש לה משמעות בפני עצמה. כמו הרבה מן הדברים המשלבים שתי מציאויות. לדוגמא חומה שבין שותפים יש מצד אחד חצר של ראובן ויש מצד שני חצר של שמעון ויש כותל שמחד מפריד בין שניהם ומאידך כל מילימטר בו שייך לשניהם. וכפי שמנסח זאת הרמח"ל לגבי זמן הביניים בין תקופת הסתר ה' לבין תקופת הגילוי,¹⁷

"כי הרי כיון שצריך לעבור מזה לזה צריך שיהיה להם מקום התחברותם שהוא המעבר שבין שתי הקצוות"

וכך הבין ר' נחמיה שבבין השמשות יש כאן תהליך של מעבר מיום ללילה דרך זמן ביניים, וזמן זה הוא משתקע חמה כדי שילך אדם חצי מיל. ומי שמעוניין להבין את עומק בין השמשות יעיין במושג "הכרמל", במעמד הר הכרמל-שבו מוכיחים את העם על פסיחה על שתי הסעיפים, וכן יעיין במהותו של אליהו.

מהותו של אליהו

אין דמות מתאימה יותר מאליהו כדי להוכיח את עם ישראל על "פסיחה על שתי הסעיפים". כבר בשמו של אליהו אנו מוצאים את הנסיון לשלב הפכים (וכידוע השם של האדם מורה על מהותו) השם אליהו מורכב משנים משמותיו של הקב"ה א-ל-י ו י-ה-ו כאשר השם א-ל-י בא מהשם אלוקים שמבטא את מידת הדין והשם י-ה-ו משם י-ד-ו-ד שמבטא את מידת החסד. ובאמת בהתנהגותו בחייו אליהו הוא הקנאי לשם ה' שמקנא ללא נכונות לויתור כל שהוא ודורש למצות את הדין עם עם ישראל עד כדי עצירת הגשמים לשלוש שנים. אך מצד שני לפי חז"ל ש"פנחס הוא אליהו"¹⁸ א"כ הוא צאצא של אהרון איש החסד ולכן אליהו הוא זה "היושב וכותב זכויותיהן של ישראל בכל מוצאי שבת"¹⁹. גם בהסתלקותו אליהו נשאר במצב ביניים לא חי כבני האדם החיים ולא מת כבני האדם המתים כפי שהגדיר זאת המב"ט "ואחר הסתלקותו בגוף ונפש נזדכך גופו כאחד מן הגרמים השמימיים או יותר"²⁰

¹⁵ אונקלוס בשמות פרק י"ב את המילים בין הערביים מתרגם בין שמיא.

¹⁶ וכך הבין רש"י בסוגיה ד"ה "ספק כולו מן היום ספק כולו מן הלילה" שיש כאן 3 ספיקות : 1. שמא בין השמשות כולו יום 2. שמא בין השמשות כולו לילה 3. שמא בין השמשות חלקו שייך ליום וחלקו שייך ללילה ואין יודעים היכן נקודת המעבר.

¹⁷ דעת תבונות סעיף מד.

¹⁸ ילקוט שמעוני פרשת פנחס רמז תשע"א "אמר רבי שמעון בן לקיש פנחס הוא אליהו"

¹⁹ מובא באורות הקודש - חכמת הקודש פסקא ק"ט ובעולת ראייה חלק ב' עמוד ר"א ועיין בהערה ס"ה בסוף עולת ראייה, שם מביא הרב צבי יהודה מספר רב של מקורות בעניין לימוד זכות ע"י אליהו.

²⁰ בית אלוקים שער היסודות פרק ס'-מובא באם הבנים שמחה לרב טייכטל עמודים קס"א-קס"ב ודיבר על כך שם בהרחבה.

אלהיו יושב על הפתח

לאחר שאלהיו רואה את המראה בהר האלוקים חורב נאמר:

"ויהי כשמע אלהיו וילט פניו באדרתו ויצא ויעמד פתח המערה והנה אליו קול ויאמר מה לך פה אלהיו:"²¹

האם עמידה זו של אלהיו בפתח המערה מקרית או שבדווקא עומד אלהיו בפתח? מעיון בספרות חז"ל נמצא שאלהיו עומד על הפתח בכמה הזדמנויות, במעשה של רבי יוסי בחורבה:
"תניא, אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אלהיו זכור לטוב ושמר לי על הפתח עד שסיימתי תפילתי."²²
ובמעשה עם ר' שמעון במערה:

"איתבו תריסר שני במערתא. אתא אליהו וקם אפיתחא דמערתא, אמר: מאן לודעיה לבר

יוחי דמית קיסר ובטיל גזרתיה?"²³

וכן במעשה של ר' עקיבא בבית האסורים:

"ד"א אף ערכה שלחנה. מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורים [ור' יהושע הגרסי

תלמידו היה משמשו ערב יר"ט נפטר ממנו והלך לביתו בא אלהיו ועמד על פתח ביתו]"²⁴

מה עומד מאחרי זה שאלהיו עומד בכל מקומות אלו בפתח וחז"ל הרגישו צורך לציין זאת פעם אחר פעם? לאור מה שהסברנו את מהותו של אלהיו הדבר ברור. שהרי יש את הפנים ויש את החוץ, המקום המחובר בין הפנים לחוץ הוא הפתח ובאמת מבחינה מסוימת הוא כתוך הבית ומבחינה אחרת נחשב כבר כמחוץ לבית. לכן אלהיו שמופיע תמיד בצומת של החיבור בין ההפכים, מופיע בפתח שמחבר את הפנים והחוץ.

הכרעות בספיקות

גם לגבי הכרעות הלכתיות אנו פוגשים באלהיו בשני אופנים א. יהא מונח עד שיבא אלהיו ב. תיקו. יהא מונח נאמר כאשר נוצר מצב שהספק הוא אובייקטיבי ולא ניתן לבירור כרגע בכלים שבידינו אז אנו משאירים את הספק במקומו עד שאלהיו יברר לנו את המציאות. פיתרון זה נובע מההכרה של חז"ל שמציאותנו אינה מורכבת רק משתי אפשרויות- או שאמת עם א' או שהיא עם ב'- אלא חז"ל הכירו שיש אפשרות שלישית שהיא מציאות של ספק שאין משמעותו או א' או ב', אלא זו מציאות בפני עצמה הזקוקת התייחסות שונה.²⁵

תיקו הגמרא אומרת לגבי בעיות שאין להם הכרע, ודורשי רשומות אמרו שמשמעות הדבר-מלבד המשמעות הפשוטה שתעמיד את הדבר במצב כמות שהוא ללא הכרע-תשבי יתרץ קושיות והאבעיות. וצריך להבין מה ראו לתלות את הכרעת התורה באלהיו ולא במשה? שאלה זו שואל בעל קדושת הלוי:
"ובהשקפה ראשונה יש לדקדק הא זה יהיה אחר ביאת הגואל בב"א ולמה יתרץ אלהיו הקושיות והאבעיות, הא יעמוד משה רבינו ע"ה שנתן לנו התורה והמצוות ולמה לא יתרץ הוא כל הקושיות שיש לנו בתורה הקדושה?"²⁶
אך כפי שהסברנו שאלהיו הוא המתאים למצבים שמורכבים משני הפכים, הוא זה שחיבר ארץ ושמים בחייו, הוא זה שיברר מציאויות שמורכבות משני קצוות מנוגדים.

אלהיו ובין השמשות

כפי שראינו אלהיו מבצע את חלקו במעמד בהר הכרמל בבין השמשות ומעניין שאת אלהיו ובין השמשות אנו מוצאים גם במקומות הבאים:

"והא תניא: עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות,²⁷ אלו הן: באר, והמן, וקשת, כתב, ומכתב, והלוחות, וקברו של משה, ומערה שעמד בו משה ואלהיו, פתיחת פי האתון, ופתיחת פי הארץ לבלוע את הרשעים."²⁸

²¹ מלכים א' פרק י"ט פסוק י"ג

²² ברכות דף ג עמוד א

²³ שבת דף לג:

²⁴ מדרש משלי פרשה ט'

²⁵ דבר זה לימדנו ראש הישיבה פעמים רבות וניתן לעיין בכך בשיעורים לגבי ממון המוטל בספק, ולגבי עגלה ערופה שמתוך עיקרי הדברים עולה שספק זו מציאות בפני עצמה ולא רק חוסר ידיעה.

²⁶ מובא באם הבנים שמחה עמוד קס"א

²⁷ יש בהחלט מקום לעמוד על ער"ש בה"ש שמופיע גם כאן וגם בעובדא דרשב"י בשבת ל"ג: באשר גם ע"ש זו מציאות ביניים בין ששת ימי המעשה שהם חול לבין יום השביעי שהוא קודש, ובין השמשות של זמן זה זו המציאות המחברת את החול והקודש ומכאן בא עניין תוספת שבת

וכן בסיפורו של רשב"י במערה:

"יצתה בת קול ואמרה: צאו ממערתכם! נפקו, כל היכא דהוה מחי רבי אלעזר - הוה מסי רבי שמעון. אמר לו: בני, די לעולם אני ואתה. בהדי פניא דמעלי שבתא חזו ההוא סבא דהוה נקיט תרי מדאני אסא, ורהיט בין השמשות.²⁹"

וכבר גילו לנו תוס'

"יש מפרשים דכל מקום שהוא מזכיר ההוא סבא הוא אליהו"³⁰

ואמנם תוספות מקשים על יש מפרשים זה מהמשך המעשה של רשב"י במערה:

"אמר ההוא סבא: טיהר בן יוחי בית הקברות! - אמר לו: אילמלי (לא) היית עמנו, ואפילו היית עמנו ולא נמנית עמנו - יפה אתה אומר. עכשיו שהיית עמנו ונמנית עמנו, יאמרו: זונות מפרכסות זו את זו, תלמידי חכמים לא כל שכן? יהב ביה עיניה, ונח נפשיה."³¹

וכך אומרים התוספות:

"וא"א לומר כן בפרק במה מדליקין בעובדא דרשב"י"

וכנראה שתוספות מתכוונים הן להתנהגותו של אותו סבא והן לכך שאליהו הרגו לההוא סבא ולכן לא יתכן לומר שההוא סבא הוא אליהו. אך על דברי תוספות אלו העיר כבר ר' צדוק הכהן מלובלין:
"... וכמו שנחמו ההוא סבא [אשר הוא אליהו לדעת יש מפרשים בתוס' פרק קמא דחולין (ו.) ושמעתי דכן הוא האמת ודקושיית תוס' שם אין כאן מקומו] לאב"י..."³²

אליהו בהסתלקותו

התנ"ך טורח לציין את כל המקומות שבהם עובר אליהו לפני שעולה בסערה השמימה:

"(א) ויהי בהעלות ידוד את אליהו בסערה השמים וילך אליהו ואלישע מן הגלגל: (ב) ויאמר אליהו אל אלישע שב נא פה כי ידוד שלחני עד בית אל ויאמר אלישע חי ידוד וחי נפשך אם אעזבך וירדו בית אל: (ד) ויאמר לו אליהו אלישע שב נא פה כי ידוד שלחני יריחו ויאמר חי ידוד וחי נפשך אם אעזבך ויבאו יריחו: (ו) ויאמר לו אליהו שב נא פה כי ידוד שלחני הירדנה ויאמר חי ידוד וחי נפשך אם אעזבך וילכו שניהם: (ז) וחמשים איש מבני הנביאים הלכו ויעמדו מנגד מרחוק ושניהם עמדו על הירדן: (ח) ויקח אליהו את אדרתו ויגלם ויכה את המים ויחצו הנה והנה ויעברו שניהם בחרבה: (יא) ויהי המה הלכים הלך ודבר והנה רכב אש וסוסי אש ויפרדו בין שניהם ויעל אליהו בסערה השמים:"³³

מסלול זה מזכיר את הכיוון ההפוך מזה של כניסת בנ"י לארץ, יש בכניסה לארץ את הגלגל ואת חציית הירדן ואת יריחו. וכאן אליהו עובר בגלגל ביריחו וחוצה את הירדן מול יריחו. שם מול יריחו ישבו ישראל עוד בחייו של משה³⁴ וכנראה ששם הסתלק משה. ומה מפליא הדבר שאליהו שבא לברר את כל המציאויות הלא נודעות עולה בסערה השמימה במקום שהסתלק משה שנאמר עליו: "ולא ידע איש את קבורתו" ועל מקום קבורה זה אומרת הגמרא בפסחים שנברא בין השמשות- שוב הקשר בין בין השמשות לבין אליהו לבין מציאות³⁵ של חוסר ידיעה.

והשיב לב אבות על בנים

לסיום נראה פעם נוספת בה אליהו בא לחבר שתי מציאויות מנוגדות. הנביא אומר בספר מלאכי:

"(כג) הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ידוד הגדול והנורא:

(כד) והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם פן אבוא והכיתי את הארץ חרם:

לעולם תהיה בעם ישראל מציאות של דור הבנים שמתמרדים נגד אבותם ומנסים לחדש כל הזמן, ומצד שני תהיה מציאות של דור האבות (שהם עצמם היו בדור הקודם בדור הבנים) והם ינסו לשמר את הישן ולעולם ישרור מתח בין דור האבות לדור הבנים והאיש שמסוגל להשלים בין שתי מציאויות אלו הוא אליהו. ובאמת אליהו מופיע בצומת הראשונה שבו נפגש דור האבות עם דור הבנים וזה בברית המילה שם האב נוטל את בנו ומכניסו בבריתו של אברהם אבינו והבן פסיבי לחלוטין וכבר כאן מופיע אליהו שמעתה ואילך ילווה את מערכת החיים שנקמת בין האבות והבנים.

²⁸ מסכת פסחים דף נד עמוד א

²⁹ מסכת שבת דף ל"ג עמוד ב

³⁰ מסכת חולין דף ו עמוד א ד"ה "אשכחיה ההוא סבא"

³¹ מסכת שבת דף לד עמוד א

³² צדקת הצדיק אות מ"ד

³³ מלכים ב' פרק ב' פסוקים א-ל"א

³⁴ שהרי מעשה פעור שהיה בזמנו של משה היה בשיטים ולאחר מות משה משם נשלחו המרגלים.

³⁵ מהמדרשים והגמרא על הפסוק "ולא ידע איש" משמע שאין זו חוסר ידיעה אלא חוסר יכולת של ידיעה שאפילו משה לא ידע מקום קבורתו עיין סוטה י"ד. "ר' חמא בר' חנינא אמר אף משה רבינו אינו יודע היכן קבור כתיב הכא ולא ידע איש את קבורתו וכתוב התם {דברים לג} וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלהים "

רק כך נוכל להבין מה ראו חז"ל לקשור את אליהו מכל החגים דווקא לליל הסדר (באושפיזין אין הוא מופיע ולא בשבועות ומצד שני לא נקשר שמו של אף אחד אחר לחג הפסח) וכבר בשבת הגדול אנו מפטירים ומסיימים בפסוקים הנ"ל. אלא שכל עניינו של ליל הסדר הוא "והגדת לבנך" ו"כאן הבן שואל" כל עניין החג הוא הקשר בין דור הבנים לדור האבות ולכן כאן פותחים את הדלת לאליהו שמלווה את הקשר הזה מתחילתו.

ומה מתאים יותר מכך שאלהו שמחבר הפכים, יבוא לחבר את האבות והבנים בזמן שמעצם מהותו הוא זמן של חיבור הפכים וזה ליל הסדר שהוא "לא יום ולא לילה", כל ליל הסדר הוא מעין בין השמשות ארוך ובו ישיב אליהו לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם.